

Onenigheid en gemeenschap

Basisboek politieke filosofie

Marin Terpstra (redactie)

met bijdragen van

Jean-Pierre Wils, Antoon Braeckman,
Evert van der Zweerde, Tim Heysse, Marcel Wissenburg,
René Boomkens, Ronald Tinnevelt, Donald Loose,
Gijs van Oenen, Rutger Claassen, Theo de Wit
en Luuk van Middelaar

Boom Amsterdam

Afbeelding omslag

De Franse vakbondsleider Léon Jouhaux, directeur-generaal van de Confédération Générale du Travail (CGT), spreekt in april 1937 op een protestbijeenkomst in het Bois de Vincennes, Parijs.

© Robert Capa © 2001 By Cornell Capa / Magnum Photos

© 2012 Uitgeverij Boom, Amsterdam

© 2012 Marin Terpstra, Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl / pro).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

Omslagontwerp: Rene van der Vooren, Amsterdam

Typografische verzorging: Steven Boland, Amsterdam

ISBN 978 94 6105 260 5 | NUR 730

Inhoud

VOORWOORD	9
DEEL I	13
VRAAGSTUKKEN VAN DE POLITIEKE FILOSOFIE	
INLEIDING – HET PROBLEEM VAN DE POLITIEKE FILOSOFIE	15
I HET GESCHIL: ONENIGHEID EN GEMEENSCHAP	23
2 DE ORDE VAN HET POLITIEKE SPREKEN	40
3 RECHTVAARDIGHEID, GELIJKHEID, VRIJHEID	64
4 OP ZOEK NAAR EEN MAATGEVENDE ORDE	91
5 DE ORDE VAN DE BESLISSINGEN	112
6 DE PUBLIEKE ORDE: INSTELLINGEN EN MENSEN	144
7 DE OMSTREDEN STAAT: LIBERALISERING EN DEMOCRATISERING	170
DEEL II	193
GROTE DENKERS IN DE POLITIEKE FILOSOFIE	
WOORD VOORAF	195
8 DE ONTDEKKING VAN DE MAATGEVENDE ORDE	199
9 HET WERELDSE EN HET GEESTELIJKE RIJK	225
10 DE MAATGEVENDE ORDE VAN MENSEN	244
11 DE VERWERKELIJKING VAN VRIJHEID EN GELIJKHEID	270

DEEL III	289
HEDENDAAGSE VRAAGSTUKKEN IN DE POLITIEKE FILOSOFIE	
WOORD VOORAF	291
12 VORMEN VAN POLITIEKE FILOSOFIE – EEN OVERZICHT – <i>Jean-Pierre Wils</i>	295
13 POLITIEKE FILOSOFIE IN DE BAN VAN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN – <i>Antoon Braeckman</i>	317
14 POLITIEK EN MORAAAL – <i>Jean-Pierre Wils</i>	335
15 WAT BEDOELEN WE ALS WE ‘WIJ’ ZEGGEN? DE POLITIEK-FILOSOFISCHE VRAAG OMTRENT ‘GEMEENSCHAP’ IN DE HUIDIGE SAMENLEVING – <i>Evert van der Zweerde</i>	354
16 DE TOTALITAIRE VERLEIDING. FILOSOFISCHE INTERPRETATIES VAN HET TOTALITARISME – <i>Tim Heysse</i>	374
17 POLITIEK, LEEFOMGEVING EN NATUUR – <i>Marcel Wissenburg</i>	397
18 POLITIEK EN RELIGIE – <i>Marin Terpstra</i>	413
19 MASSACULTUUR EN MEDIACRATIE: RUIMTE VOOR POLITIEK? – <i>René Boomkens</i>	430
20 RAWLS OVER DE RECHTVAARDIGHEID VAN SAMENLEVING EN WERELD – <i>Ronald Tinnevelt</i>	449
21 DEMOCRATIE – DE SYMBOLISCHE REPRESENTATIE VAN EEN VERSPLINTERDE MAATSCHAPPIJ – <i>Donald Loose</i>	478
22 EMANCIPATIE EN UITSLUITING. KEERZIJDEN VAN DEZELFDE MEDAILLE? – <i>Gijs van Oenen</i>	497
23 NEOLIBERALISME ALS POLITIEKE FILOSOFIE – <i>Rutger Claassen</i>	513
24 WANNEER IEDEREEN AAN ZIJN EIGEN WAARHEID DE VOORKEUR GEEFT. KAN POLITIEK WEL ZONDER COMMON GROUND? – <i>Theo de Wit</i>	528
25 DE STICHTING VAN EUROPA – <i>Luuk van Middelaar</i>	548
PERSONENREGISTER	568
ZAKENREGISTER	570
OVER DE AUTEURS	573

geen verlossing
wel de mens met wetten en gevechten*

* Armando, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam (De Bezige Bij) 2003, p. 291

Voorwoord

Dit Basisboek politieke filosofie bestaat uit drie delen: (1) een algemene systematische inleiding in de politieke filosofie aan de hand van belangrijke begrippen en probleemgebieden, (2) een historisch overzicht van grote denkers in de politieke filosofie tot en met de negentiende eeuw, en (3) een overzicht van hedendaagse vraagstukken in de politieke filosofie. De eerste twee delen (de hoofdstukken 1 tot en met 11), de inleiding bij het derde deel en hoofdstuk 18 zijn door mij geschreven. De overige dertien hoofdstukken zijn geschreven door collega's in het vakgebied in Nederland en België en door mij in samenspraak met de auteurs geredigeerd. Bij de eindreactie is ook Uitgeverij Boom betrokken geweest (onder leiding van Niels Cornelissen), in het bijzonder in de persoon van Lucy Klaassen.

Teksten van niet-Nederlandstalige schrijvers in aanhalingen zijn door de auteur en/of de redacteur vertaald, tenzij verwezen is naar een bestaande Nederlandse vertaling.

De eerste twee delen heb ik ook in eerdere versies kunnen bespreken met mijn directe collega's op de afdeling praktische filosofie: Marcel Becker, Tim Houwen, Jean-Pierre Wils, Jeroen Linssen en in het bijzonder Evert van der Zweerde. Hen dank ik voor alle nuttige en opbouwende kritiek en steun bij deze omvangrijke klus.

De inleidende delen van dit boek zijn voortgekomen uit het onderwijs dat ik sinds het midden van de jaren tachtig in het vak sociale en politieke wijsbegeerte heb gegeven. Geleidelijk aan ontwikkelde ik mijn eigen leerstof en bracht deze in boekvorm uit. Het algemene

systematische deel verscheen in een eerste versie in 1995 (en vergeef mij de titel): *Naar behoren beleid maken. Over interpretatie en gebruik van normatieve beleidsbeginselen* (Uitgeverij Damon). Dit gedachtegoed werd later uitgewerkt als hoofdstukken in *Maakbaarheid en normativiteit. Inleiding tot de filosofie van bestuur en beleid* (Nijmegen [SUN] 1997) en *Omstreden besluiten. Filosofische aspecten van het besturen* (Amsterdam [SUN] 2002). Wederom heb ik voor dit basisboek de tekst grondig bewerkt en aangevuld, zodat uiteindelijk een geheel nieuwe verhandeling is ontstaan.

In mijn onderwijs heb ik teksten van klassieke denkers behandeld, maar vaak ook inleidende teksten van anderen. Dit onderwijs en de bronnen waarvan ik gebruik heb gemaakt hebben hun sporen nagelaten in het betoog dat nu uiteindelijk voorligt. Ik heb ervoor gekozen deze sporen niet uitvoerig en uitdrukkelijk op te voeren: er zou een overvloed van noten over de lezer zijn uitgestort. In de noten geef ik alleen verwijzingen wanneer het om een letterlijke overname gaat van tekst, definitie of een belangrijke onderscheiding. Het herdenken en opnieuw verwoorden van de klassieke teksten van de filosofie is een gebruikelijke gang van zaken in filosofenland. De filosoof maakt zich dit gedachtegoed zo eigen dat hij of zij dit nauwelijks nog kan onderscheiden van de woorden waarin hij of zij dit zelf heeft verteld en opnieuw vertelt. Voor de gebruikte inleidingen geldt dit iets minder.¹

Ook mag niet onvermeld blijven dat ik op Spinoza's (politieke) filosofie ben gepromoveerd en dat de indringende toe-eigening van zijn denken mijn eigen begeerte naar wijsheid heeft gevormd. Ten onrechte is Spinoza's politiek filosofie nauwelijks een eigen plaats toegekend, en altijd slechts in het kielzog van Hobbes gezien. Hoofdstuk 5 in dit boek is in belangrijke mate een uitwerking van Spinoza's kanttekeningen bij Hobbes' baanbrekende soevereiniteitsleer.

1 Om al te uitvoerige verwijzingen te vermijden noem ik hier de boeken die ik ooit in mijn onderwijs gebruik heb en die op de een of andere manier in mijn uiteenzetting zijn opgenomen: Brian Barry, *Political Argument. A reissue with a new introduction*. Berkeley/Los Angeles (University of California Press) 1990; Bertrand J. de Clercq, *Macht en principe. Over rechtvaardiging van politieke macht*. Tielt (Lannoo) 1986; Leo Strauss, *What is Political Philosophy? and other studies*. Chicago/Londen (The University of Chicago Press) 1988; Leo Strauss, *Natural Right and History*. Chicago/Londen (The University of Chicago Press) 1953; Marcel Gauchet, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*. Parijs (Gallimard) 1985; Claude Lefort, 'Permanence du théologico-politique?', in: J.B. Pontalis (red.), *Le temps de la réflexion*. Parijs (Gallimard) 1981; Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*. Berlijn (Duncker & Humblot) 1987; Luc Ferry, *Beginnen met filosofie. Met andere ogen kijken naar je leven*. Amsterdam/Antwerpen (De Arbeiderspers) 2007; John Christman, *Social and Political Philosophy. A Contemporary Introduction*. New York/Londen (Routledge) 2002.

Het begrip ‘onenigheid’ verwijst naar het werk van Louis Althusser, Panajotis Kondylis en Carl Schmitt: mijn leermeesters in het politieke denken, die mij hebben behoed voor de verleiding van een louter normatieve benadering, kenmerkend voor de academische hoofdstroom in de hedendaagse politieke filosofie. Wat dit begrip betreft wil ik toch in het bijzonder wijzen op één tekst die mij conceptueel het inzicht gegeven heeft dat door de schrijver Pirandello zo mooi is uitgewerkt in de gedachte dat als er drie mensen in een kamer samen zijn, er eigenlijk negen personen aanwezig zijn: zoals ieder zichzelf ziet en zoals ieder de ander ziet.² Het gaat om het idee van *heterarchie* dat via de breinwetenschap W.S. McCulloch terecht is gekomen bij Heinz von Foerster.³

Ook het historische deel komt voort uit mijn onderwijs, waarin ik in de inleidende colleges over politieke filosofie meestal vanuit de teksten van de filosofen zelf ben vertrokken, die ik rond bepaalde thema’s had uitgekozen. Zo gaf ik jarenlang colleges over onderwerpen als ‘de wet’, ‘oorlog’ en ‘stichtingsverhalen’, waarvan de vruchten in dit basisboek aanwezig zijn in begrippen als ‘maatgevende orde’ en ‘onenigheid’. Bij de uiteindelijke uitwerking van al mijn aantekeningen en schema’s heb ik gebruikgemaakt van enkele overzichtswerken.⁴

Marin Terpstra
Nijmegen, mei 2012

-
- 2 Luigi Pirandello, *Iemand, niemand en honderdduizend*. Amsterdam (Eldorado) 2006.
3 ‘Principles of Self-Organization. In a Socio-Managerial Context’, in: H. Ulrich en G.J.B. Probst (red.), *Self-Organization and Management of Social Systems. Insights, Promises, Doubts, and Questions*. Berlijn (Springer) 1984, pp. 2-24.
4 Ik noem de belangrijkste: Leo Strauss en Joseph Cropsey (red.), *History of Political Philosophy*. Chicago/Londen (The University of Chicago Press) 1987; Henning Ottmann, *Geschichte des politischen Denkens*. 4 delen in negen banden, Stuttgart/Weimar (J.B. Metzler) 2001-2012; Otto Gierke, *Political Theories of the Middle Ages*. Cambridge enz. (Cambridge University Press) 1987; Manfred Brocker (red.), *Geschichte des politischen Denkens. Eind Handbuch*. Frankfurt a/M (Suhrkamp) 2007; Grahame Lock, Herman van Gunsteren en Etienne Balibar, *Sterke posities in de politieke filosofie*. Leiden/Antwerpen (Stenfert Kroese) 1989.

DEEL I

Vraagstukken van de politieke filosofie

Het probleem van de politieke filosofie

Politiek heeft vele gezichten, verschijnt in vele gedaanten. De lezer zou, om te beginnen, eens een week lang de kranten kunnen door-nemen en een lijst maken van politieke gebeurtenissen. Oorlogen en aanslagen nemen een belangrijke plaats in, naast staatsbezoeken en moeizame onderhandelingen tussen regeringsleiders, maar ook de landelijke politiek: nieuwe beleidsmaatregelen van ministers en de reacties van partijen en burgers. Te veel om op te noemen. Kan de politieke filosofie over dit alles iets zinnigs te berde brengen? De titel van dit basisboek geeft een aanwijzing voor een mogelijk antwoord. Bij al deze tijdingen kan men de vraag stellen: gaat het in de richting van een verscherping van onenigheid (of is het uiterste ervan, de gewelddadige botsing tussen groepen of staten, al bereikt), of juist in de richting van gemeenschap, het scheppen van mogelijkheden tot samenleven en samenwerken? Wetten of gevechten, dat is de kwestie.

De politieke filosofie verzamelt geen feiten en voorziet niet in een ordening en beoordeling van deze gegevens. Ze onderzoekt veeleer beide bewegingen, richting onenigheid en richting gemeenschap, in een poging de eigen aard van politiek te begrijpen en te antwoorden op de vraag hoe men gegeven ‘het wezen van politiek’ moet of kan handelen. We kunnen onze zorg uiten wanneer we de onstuitbare neiging van mensen zien om hun stempel op de wereld te drukken, hun zin door te drijven, desnoods ten koste van anderen. We kunnen bewondering hebben voor het menselijke vermogen tot samenwerking, het scheppen van maatschappelijke ordeningen die recht doen aan mensen,

het tot stand brengen van de voorwaarden van welvaart en welzijn. Het stichten van vrede, het handhaven van wetten en het zorgen voor mensen die niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, verdienen onze waardering, ook al ervaren we deze zaken in ons deel van de wereld als vanzelfsprekend. Maar ze vragen ook offers.

Wie de toestand op deze planeet in ogenschouw neemt, kan zelfs enige verwondering over al dit goeds niet onderdrukken. Hoe zijn al deze politieke verworvenheden in hemelsnaam mogelijk? Mensen zijn immers ook tot heel andere daden in staat, die ons eerder in verbijstering achterlaten. Ik hoef hier niet alles op te sommen wat mensen andere mensen kunnen aandoen. Wanneer zij door hun aantal en door de middelen waarover ze beschikken, aangevuurd door heftige gevoelens of kille berekening, niet langer in staat of bereid zijn rekening met anderen te houden, maar slechts het eigen gezichtspunt volgen, zien we dagelijks de bedroevende, rampzalige en schokkende gevolgen. Regeringen die hun eigen burgers vervolgen of vermoorden, mensen in groepsverband die anderen die van hen afwijken geweld aandoen, of mensen die uit zucht naar rijkdom, macht of genot meewerken aan meedogenloze uitbuiting of onderdrukking: ook dat behoort tot de wereld van de politiek – ‘when politics goes bad’.¹ We moeten nadenken over de best mogelijke staat, maar ook oog hebben voor de harde, bedrieglijke en vaak wrede politieke werkelijkheid. De filosoof die de politiek tot onderwerp van overdenking maakt, kan heen en weer geslingerd worden tussen idealisme en cynisme, tussen wat hij met verwondering als mogelijkheid ziet en wat hij met verbijstering aan werkelijkheid waarneemt.

Nog om een andere reden bestaat er geen ondubbelzinnig beeld van de politiek: mensen bevinden zich op verschillende plaatsen in de politieke werkelijkheid. De regeringsleider of de voorzitter van een politieke partij ziet de wereld van de politiek anders dan de burger, degene die profijt trekt van beleid vormt een ander beeld van de wereld dan degene die zich benadeeld acht of het slachtoffer is, de heerser en de onderdrukten ervaren de uitoefening van politieke macht niet op dezelfde manier.² De verschillende gezichtspunten van machthebbers

1 Michael Walzer, ‘Drawing the Line. Religion and Politics’, in: *Soziale Welt*, 49 (1998), p. 296.

2 Daarom moet men om de vorst te leren kennen volk zijn, en om de aard van het volk te begrijpen een vorst, aldus Machiavelli in *De heerser* (1513), Ned. vertaling, inleiding en toelichting door Frans van Dooren, Amsterdam (Athenaeum—Polak & Van Gennepe) 1981, p. 60.

en onderworpenen, van winnaars en verliezers, en iedereen daartussenin, maken deel uit van de politieke werkelijkheid. Kunnen we hier nog uitmaken wie gelijk heeft of in zijn recht staat? Of zijn we uitgeleverd aan een veelheid van standpunten en is ieder oordeel over politiek partijdig, eenzijdig, polemisch en begrensd? Bestaat hier nog waarheid, wijsheid of kennis? Ik ga er in dit *Basisboek politieke filosofie* van uit dat alles wat met politiek van doen heeft, met inbegrip van de politieke filosofie, *omstreden* is. Ook dat is een gezichtspunt, zal men zeggen. Ik meen toch dat ik in dit eerste deel een manier heb gevonden om een algemene inleiding in de politieke filosofie te bieden die recht doet aan de grote verscheidenheid. De onenigheid is namelijk zelf verbonden met zaken die gemeenschappelijk zijn aan de strijdige gezichtspunten.

De onenigheid moet het uitgangspunt van de politieke filosofie zijn, simpelweg omdat de mensheid geen gemeenschap is – nog niet of onvermijdelijk niet, ook daarover verschillen de denkers van mening. Bovendien, studies in de sociale en politieke theorie, zo schrijft Isaiah Berlin, zouden niet bestaan zonder onenigheid³ – mensen verschillen in opvatting over de doeleinden van politiek en samenleving. Zouden ze dat niet doen, dan zou politiek ophouden te bestaan en alle bestuur een kwestie van middelen en dus van techniek zijn. Van de politieke praktijk bestaat daarom geen wetenschap of zekere kennis: ze is ten diepste verbonden met onzekerheid, onvoorspelbaarheid, onwetendheid. Politieke wijsheid bestaat slechts in het beschikken over algemene begrippen van wat mogelijk en waarschijnlijk is. Het politieke leven is net zo problematisch als het gewone leven zelf, maar dan betreft het grote en zwaarwegende beslissingen.

MOETEN, KUNNEN, WENSEN, BEHOREN. Het menselijk bestaan is getekend door ‘het noodzakelijke, het mogelijke en het wenselijke’, zo schrijft Kurt Riezler, die de politiek van binnenuit kent. De mens, zo vervolgt hij, ‘staat en handelt, van het begin tot het eind van de geschiedenis, wetend en onwetend, tussen een moeten, een kunnen, een wensen en een behoren. De een verwijst naar de ander in ontelbare

3 Isaiah Berlin, ‘Two concepts of liberty’ (1958), in: *Four Essays on Liberty*. Oxford/New York (Oxford University Press) 1969; Ned. vert. door Tine Ausma, *Twee opvattingen van vrijheid*. Amsterdam (Boom) 2010, p. 7: ‘Want zulke studies komen voort uit, en gedijen wel bij tweedracht.’ Op pp. 78–79 lezen we: ‘Indien, zoals ik geloof, de doeleinden van de mensen veelvuldig zijn en in beginsel niet allemaal met elkaar verenigbaar, dan kan de mogelijkheid van een conflict – en van tragedie – nooit helemaal uit het leven van de mens worden uitgesloten, noch uit het persoonlijke noch uit het maatschappelijke leven. De noodzaak om uit absolute eisen een keuze te maken is dan een onvermijdelijk kenmerk van de menselijke conditie.’

en wisselende spanningen tussen wat hij genoodzaakt is te doen, wat hij kan doen, wat hij wil doen en wat hij behoort te doen.⁴ De mens die handelt bevindt zich altijd in bijzondere omstandigheden, die hij slechts voor een deel kan overzien en doorgronden. Deze bepalen de speelruimte van zijn handelen, wat mogelijk is en wat niet. In deze toestand moet de mens vervolgens weten wat hij wil bereiken en aan welke maatstaven hij gebonden is. Deze bespiegelingen bepalen zijn beslissing. Een eerlijke beoordeling van de handelende mens moet dus dit alles opnieuw in overweging nemen en bezien of anders had kunnen, of moeten worden gehandeld. De politieke filosofie, zo zullen we zien, biedt hier enig soelaas, vooral waar het gaat om het doordenken van de algemene kenmerken van deze toestand zelf en van de maatstaven die richting geven aan wat behoort. Het moet de lezer duidelijk zijn dat daarmee ook de grens van de politieke filosofie is vastgelegd: het ontbreekt haar aan voldoende kennis van de bijzondere omstandigheden.

De politieke filosofie heeft een zekere voorkeur voor één soort politieke beslissing: het stichten van een politieke orde. Francis Fukuyama onderscheidt daarbij drie grote verworvenheden, die niet altijd en overal in gelijke mate voorkomen, maar tezamen in ieder geval kenmerkend zijn voor de landen van het Westen.⁵ Dat zijn (1) het stichten van vrede, dat wil zeggen het tot bedaren brengen van gewelddadigheden tussen rivaliserende families, stammen of bevolkingsgroepen – wat meestal gebeurt door de monopolisering van geweldsmiddelen door de staat, (2) het instellen van een algemeen stelsel van wetten en (onafhankelijke) rechtspraak, dat geschillen tussen burgers beslecht, maar ook machthebbers aan regels bindt, en (3) het in praktijk brengen van verschillende vormen van verantwoording van een regering aan haar burgers, waarvan het meest sprekende voorbeeld een vrij gekozen volksvertegenwoordiging is. Dat geeft al aan dat de *publieke zaken* waarover de politieke filosofie handelt, overwegend draaien rond het stichten van vrede, recht of rechtvaardigheid en de inrichting van de politieke orde. Deze zaken zal de lezer terugvinden in de volgende hoofdstukken van dit deel.

4 Kurt Riezler, 'Political decisions in modern society', in: *Ethics, an International Journal of Social, Political, and Legal Philosophy*, 64 (1954), nr. 2.2, p. 2.

5 Francis Fukuyama, *The origins of political order. From prehuman times to the French Revolution*. New York (Farrar, Straus and Giroux) 2011.

DE DIMENSIES VAN POLITIEK. Een politieke orde schept een gemeenschappelijke ruimte voor een groep mensen. Dat betekent niet dat alle mensen dit ook ervaren als een gemeenschap waaraan ze deelnemen of waarmee ze instemmen. Alles wat deze gemeenschappelijke ruimte kenmerkt kan omstreden zijn of worden. Het gaat om beslissingen die ook anders kunnen uitvallen. Ik onderscheid in aanvulling op het voorafgaande zes dimensies, die in verschillende mate op besluiten berusten en in verschillende mate omstreden kunnen zijn.

(1) *Politiek grondgebied*. De stichting van een politieke eenheid: een domein waarover zeggenschap of eigenstandig bestuur mogelijk is, grenst zich af van een omgeving. De stichting bestaat dan in een machtsaanspraak op een bepaald gebied in de wereld. De meest oorspronkelijke politieke eenheid is de stad (*polis*), aangevuld met kolonies, maar in aanmerking komen ook een staat, een statenbond of een rijk. Soms is dat grondgebied van nature gegeven (een eiland), soms moet dit vastgelegd worden (met grenspalen of een muur). Zowel van binnenuit als van buitenaf kunnen de grenzen van een gebied onderwerp van strijd worden.

(2) *Inrichting van een politieke orde*. De mensen die in deze ruimte leven moeten op de een of andere manier bestuurd worden, al was het maar om het eigen gebied te kunnen verdedigen. Wie moeten dat doen en op welke manier? Het instellen van regels en bevoegdheden van besluitvorming binnen de politieke eenheid kan op verschillende manieren gebeuren, bijvoorbeeld door een machtsgreep die een bewind instelt dat vervolgens de samenleving ordent, de stichting van een *civitas*, een burgerstaat met een bepaalde regeringsvorm, of de vaststelling van een grondwet of constitutie. Dit alles is in belangrijke mate afhankelijk van de aard van de samenleving en wat daarin de invloedrijke en mogelijk strijdige bestanddelen zijn.

(3) *Het bestuur*. Binnen en in overeenstemming met de genoemde regels met betrekking tot de inrichting van de politieke eenheid zal er bestuurd worden. De mensen die dat doen moeten gekozen of aangesteld worden. Ze nemen vervolgens besluiten over publieke zaken. Dit is wat we vandaag de dag gewoonlijk politiek noemen: wat regeringsleiders en Kamerleden doen bijvoorbeeld.

(4) *Publiek domein en samenleving*. De eerste drie dimensies (de politieke orde op een bepaald grondgebied en het politieke handelen daarin)

vormen het publieke domein, dat zich onderscheidt van de samenleving. Tussen beide bestaan vervolgens betrekkingen, bijvoorbeeld in de vorm van wetgeving, toezicht en veiligheid (politie) of van het onttrekken van middelen (belasting). Ook het omgekeerde is mogelijk: zeggenschap van burgers over de politiek. Ook is deze dimensie de arena van de strijd om de verhouding tussen het politieke gezag en andere maatschappelijke domeinen: bestaat er een door de staat geleide planeconomie of een vrije markt, staat wetenschap in dienst van het publieke belang of geldt er academische vrijheid, is er een staatsgodsdienst of bestaat er godsdienstvrijheid enzovoort?

(5) *Het politieke leven*. Bestaat de politiek uit meer dan de eerste drie dimensies en levert de vierde dimensie een uitwisseling tussen het publieke domein en de samenleving op, dan ontstaat een gebied van politiek handelen gekenmerkt door een verscheidenheid van doeleinden en programma's. Politieke partijen of andere groeperingen verwijzen naar bepaalde beginselen die zij wezenlijk achten voor de ordening van de samenleving: vrijheid, gelijkheid, economische groei, duurzaamheid, nationale identiteit enzovoort. In onderscheid van de politieke macht zal ik dat de politieke ruimte noemen (zie de hoofdstukken 5 t/m 7).

(6) *Verzet*. Instemming met beslissingen binnen deze vijf dimensies sluit het geheel af. Instemming is echter niet vanzelfsprekend: afwijzing is mogelijk, en daarmee verschijnt de zesde dimensie in beeld: weerstand, verzet, kritiek, ondermijning, problematisering enzovoort. Voorbeelden: mensen willen zich afscheiden van een staat, wensen een grondwetwijziging, zijn het niet eens met politieke besluiten, erkennen het gezag van de overheid niet, of delen de heersende denkwijzen niet. Deze vormen van verzet roepen uiteraard ook weer antwoorden van anderen op die spreken over onrechtmatige opstand, ordeverstoring, ongehoorzaamheid enzovoort. Ook het verzet berust op besluiten die omstreden kunnen zijn.

Deze dimensies komen in dit boek op verschillende manieren terug in wisselende verbanden. Het behoort tot de taak van de politieke filosofie om de woorden te vinden deze dimensies te beschrijven en te beoordelen. Daarbij is wezenlijk, zoals Claude Lefort naar voren heeft gebracht, dat er een moment van reflectie of bespiegeling in de politiek zelf aanwezig is. De stichting van een staat, om te beginnen, is een daad van mensen waarin zij zich tot zichzelf gaan verhouden: ze zijn ineens

mensen én burgers van een staat, regeerders én geregeerden, wetgevers én wetsgetrouwen (of wetsovertreders) enzovoort. Het verschijnen van politiek is de instelling van een gezichtspunt dat het geheel in ogen-schouw neemt: publieke zaken, de *res publica*, onderscheiden van persoonlijke zaken, de *res privata*. De politiek in alle zes de dimensies is de wijze waarop een samenleving over zichzelf oordeelt en in het licht van dat oordeel handelt, bijvoorbeeld door het aanbrengen van verbeteringen, het instellen van ordeningen, het verdelen van taken enzovoort. Dat vooronderstelt dat op de een of andere manier deze zelfbeoordeling en dit zelfbestuur vorm krijgen, geënceneerd worden, en dat er betekenis aan verleend wordt (zie 6.1). Mensen hebben hier zeer verschillende dingen voor bedacht en uitgewerkt. De politieke filosofie, zo zou men kunnen zeggen, voegt daar vervolgens – in samenspraak met de empirische wetenschap en het publieke debat – een nieuwe bespiegeling aan toe door de vormgegeven zelfbeoordeling en het zelfbestuur van een samenleving ook nog eens tegen het licht te houden, bijvoorbeeld onder verwijzing naar morele beginselen. Ik werk deze gedachte verder uit in het historische deel van dit boek, waarin de idee van de maatgevende orde de rode draad van het verhaal zal zijn. Eerst volgt een systematische inleiding, uitgaande van de spanning tussen onenigheid en gemeenschap, in twee kernproblemen van de politieke filosofie: rechtvaardigheid en de inrichting van de politieke orde.